

Princip plánovitosti v sociální sféře: prognóza jako součást sociologického výzkumu

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Potřeby rozvinuté socialistické společnosti zasahují — zejména v poslední době, jak vyplývá z vrcholných dokumentů XXIV. sjezdu KSSS a XIV. sjezdu naší strany i posledních sjezdů komunistických a dělnických stran ostatních socialistických zemí — výrazným způsobem i do sféry sociální.

V rámci této základní tendence vyvstává stále naléhavěji i problematika systematického začlenění principů plánovitosti do celé šíře společenského vývoje.

Plán rozvoje výrobních sil a vztahů v celku ekonomické struktury — jedna z rozhodujících charakteristik socialistické společensko-ekonomické formace — není pochopitelně omezen na vnitřní moment ekonomické struktury; stejně tak jej nelze chápat jako vnější skutečnost vůči výrobní organizaci společnosti. Plánovitost ekonomiky je výrazným činitelem její strukturace, avšak překračujícím hranice ekonomické struktury. Jako prostředek cílevědomého utváření společenské výroby nemůže omezovat svou soustavu cílů na oblast ekonomiky, ale formulovat ji z hlediska sociálního celku.¹

Dialektický poměr ekonomického a sociálního plánu je odvozen od dialektického vztahu ekonomické a sociální struktury, společenské výroby a výroby společnosti.²

Plán rozvoje tříd, práce a kultury, těchto základních sociálních sil a zájmů jako jádra sociálních vztahů, nelze oddělit od společenského programu vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Tuto skutečnost — byť se zdála jakkoli samozřejmá — nelze v žádném případě v praktické plánovací činnosti podceňovat. Nezřídka se totiž stá-

vá, že i v „úrovni plánu“ bývá ekonomická a sociální sféra chápána odděleně jedna od druhé. Koncipujeme-li totiž sociální plán jako mimoekonomický program na libovolné úrovni ekonomických institucí (podnikové, odvětvové či celospolečenské), nelze se vyhnout možným kontradikcím mezi ekonomickými a sociálními cíli: požadavek ekonomického růstu se pak může projevit jako sociální pokles, jakož i naopak. Nahrazovat dialektickou kompozici ekonomického a sociálního plánu jejich metafyzickou protisměrností znamená fakticky podceňovat samu úlohu jak ekonomické, tak i sociální plánovací praxe.

Logika provádění sociálně plánovací činnosti nedovoluje eliminovat některou ze zásadních etap její realizace, jimiž jsou — formulace sociálních cílů ekonomického plánu;
— sociální interpretace ekonomického plánu v jeho celistvosti, zejména jeho kvantitativních indikací;
— rozšíření předmětu ekonomického plánu do sociální oblasti;
— tvorba sociálního plánu včetně jeho kvantitativních indikací;
— komparace sociálních cílů ekonomického a sociálního plánu;
— ekonomická interpretace sociálního plánu v jeho celistvosti, zejména jeho kvantitativních indikací;
— formulace („nových“) sociálních cílů ekonomického plánu atd.

Uvedený „algoritmus“ sociálně ekonomického cyklu plánovací činnosti je pochopitelně dosti rámcový; nicméně však již odtud plyne řada důležitých konkrétních závěrů. Tak například při řešení zá-

¹ Proto je ekonomický plán reálným základem procesů postupného rozšiřování „ekonomického“ v „sociální“: z hlediska filosofické analýzy plánu lze říci, že jeho působnost ve sféře společenské výroby vytváří bezprostřední kontakt této oblasti s procesem výroby společnosti samé, tedy ekonomické a sociální struktury, a to především z hlediska cílového. Touto svou zásadní společenskou funkcí zakládá i analogickou proměnu sebe sama: ve smyslu rozšíření ekonomického plánu v sociální.

² Společenskou výrobou na tomto místě rozumíme proces tvorby užitných hodnot, jehož nositelem, subjektem, je složitě strukturovaný společenský celek, zatímco výrobou společnosti proces utváření společnosti samé: mezi touto dvojicí základních procesů společenského vývoje existuje hluboký dialektický vztah, jehož hlubší rozbor by překročil rámec tohoto příspěvku. (K této problematice viz Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Studie č. 11. Praha, UFS ČSAV 1973.)

vážné problematiky tvorby tzv. sociálních ukazatelů jako kvantitativního prostoru či komponenty sociálního plánu platí, že konstrukci „vlastních“ sociálních indikátorů nelze úspěšně realizovat, aniž provedeme důkladnou sociální interpretaci ekonomických indikátorů jako jádra sociálních ukazatelů apod.

To se týká všech úrovní sociálního plánu — od podnikové až po celospolečenskou sféru. Je pochopitelné, že na druhé straně existuje celá řada diferencí mezi makroúrovní a mikroúrovní sociálně plánovací praxe, které jsou svým způsobem analogické rozdílům příslušných úrovní ekonomického plánu. Totožnost a odlišnost sociální struktury podniku a sociální struktury celé společnosti determinuje stupeň shod a rozdílů sociálního plánu na podnikové a celospolečenské úrovni. Přitom však nelze odělovat — ať ve věcném či časovém hledisku — tyto dvě „krajní polohy“ sociálního plánování, neboť stejné principy agregace a dezagregace komponent plánu platí jak v ekonomické, tak i v sociální oblasti. Porušování zásad souladu v tomto směru dříve či později ohrožuje konkrétní význam kterékoli z úrovní sociálně plánovací praxe.

Kromě „věcné“ extenze ekonomické plánovací činnosti existuje i její další dimenze ve směru protažení časových horizontů národohospodářských i podnikových plánů nad tradiční hranici plánovací praxe — tvorba prognóz.

Syntéza těchto dvou tendencí vytváří v kontextu marxisticko-leninské vědy novou kvalitu z ústrojového kontaktu vyvolaného vnitřními stimuly sociálního poznání základních komponent marxismu-leninismu a konkrétně historických potřeb rozvinuté socialistické společnosti.³

Logika celosvětového sociálního vývoje je v příkrém rozporu se zájmy kapitalismu. Vědomí této skutečnosti vyvolává u buržoazní vědy stressové klima, v němž se rodí snahy předpovědět nesocialistickou alternativu vývoje moderních společností. „Vědecké predikce“ (více či méně používá-

jící slovníku společenské vědy) zasazující budoucnost do světa přijatelného současné kapitalistické společenské praxe se rojí jako houby po dešti. Přitom všem těmto předpovědím je společné, že myšlení tu probíhá zásadně v dílčí rámci, neobsáhne nikdy předmět předpovědi v takové komplexnosti, která by zahrnovala do úvah určující determinace společenského uspořádání: kvalitu a kvantitu sociálních vztahů, jež dělají společnost společností v celé šíři její reálné existence.⁴

Tento myšlenkový stereotyp, zasazený jako určující princip do převážné většiny globálních predikcí buržoazní ideologie, je podstatou základní doktríny současného antikomunismu. Podle ní právě věda a výsledky poznávací činnosti, ona věcně informační kultura, je jedinou silou, která odstraní dynamické nerovnosti v sociálních vztazích dané společností.

Hypertrofizace vědeckotechnické složky sociálního organismu volí záludné cesty — staví produkty vědeckotechnického vývoje na jakousi etickou vyvážení a jejím velebením zastírá prvořadou sociální determinaci veškeré produktivní, ale i spotřební činnosti. V prostředí této záměrné krátkozrakosti jsou pak vytvářeny mnohé nesocialistické předpovědi vývoje moderní společnosti (postindustriální, technotrické apod.). Sociální rozpory, jejichž ohniskem je dynamické napětí výrobního způsobu kapitalistické společnosti, se úpěnlivě maskují atraktivně formulovanými predikcemi jiných katastrof, majících charakter zdánlivě nezávislý na určující společenské podstatě daného sociálního uspořádání: nebezpečím biologické zkázy lidstva, neurotickými degeneracemi, populačním přesycením světa až po kosmické fantazie apod. Tak se futurologie západní vědy stává fakticky synonymem strachu před socialistickým vývojem světa, odmítnutím poznatků marxisticko-leninského pojetí vývoje společnosti, změtí atraktivně podaných důsledků cílevědomě dušené podstaty společenského vývoje. Prognostická činnost

³ Nelze přehlédnout, že v buržoazní společenské vědě existují v současné době jisté analogie. Vždyť široce koncipovaná věda o budoucnosti, futurologie, představuje snahu o organickou integraci rozmanitých plejád předpovědí společenského vývoje. Stále silící ambice buržoazní sociologie, politologie a nemalé řady jejich odštěpků proniknout do oblasti kapitalistické řídicí praxe se odvíjejí z velké části na základě proklamací o nezbytnosti „sociálního přístupu“.

⁴ V tomto smyslu představují futurologické snahy buržoazní vědy vědomé podcenění sociální podstaty společenského organismu. Obsah předpovědí se koncentruje převážně do věcné oblasti výsledků společenské produkce, která — fetišizována do nadspolečenských podob — vystupuje jako zásadní determinanta budoucího společenského uspořádání. Život člověka je záměrně kvalifikován jako negace vytvořených, od sféry produkce falešně odtřížených hodnot, věcí a informací jako předmětů spotřeby.

buržoazní sociologie, ekonomie, sociální filosofie a psychologie může předpovědět v nejlepším a dosti nepravděpodobném případě pouze povrch budoucnosti. Vždy ovšem musí být splněn rozhodující předpoklad, jímž je zachování podstaty společenského uspořádání kapitalistické formace. Tyto prognózy proto de facto zůstávají výpověďmi o přítomnosti v hávu extrapolovaných čísel a důsledků. Pomocí čísel má být přítomnost exportována do budoucnosti.

Sociální struktura kapitalistické společnosti však také navíc neumožňuje, aby tyto prognózy obsáhly cílevědomý pohyb společenského rozvoje v jeho celistvé podobě. Člověk se díky sociálně výrobním poměrům společenské organizace kapitalismu dostává vně předpovědi, predikce jsou koncipovány směrem k věčné informačnímu komponentu sociální reality, které se lidé „a posteriori“ přizpůsobují. Tak se v prognózách odráží filosofická podstata mechanismu spotřební společnosti, který spočívá v násilném oddělení produktivní a spotřební sféry společenské skutečnosti a v přecenění vlivu věcí a informací na život společenského člověka. Jde o cílevědomé rozdvojení logicko-historického cyklu sociálního vývoje, které vytváří půdu pro separaci kulturních hodnot od společnosti, pro odcizení produktů práce, pro onen katastrofický zvrat subjekto-objektových relací člověka a produktů jeho cílevědomé činnosti.⁵

Prognózy čísel budi důvěru v serióznost. Odhalíme-li však jejich teoreticko-ideologický základ, vidíme, že podstata věci spočívá na elementárním triku — vzít člověku a společnosti to, co z něho člověka a společnost vytváří, tj. cílevědomou produktivní realizaci, tvorbu, práci a nahradit je absolutním přeceněním prostředků reprodukčních momentů lidského a společenského vývoje.

Zcela analogickou falešnost výchozích principů, jakou jsme zjistili u buržoazních futurologických postupů, nese ve svém zá-

kladním určení i „sociologická“ koncepcie společenského poznání v podmínkách kapitalistické formace. Požadavek rozšíření ekonomických úvah do sociálního komplexu je zde ve skutečnosti zcela překroucen. Sféra „sociálního“, a tudíž i požadavek „sociálního přístupu“ k poznání společenské skutečnosti je pokusem odvrátit pozornost vědy od sféry rozporných vztahů kapitalistického společenského řádu. Je to fakticky přechod od příčin k důsledkům s cílem záměrně převrátit základní logicko-historické schéma společenského vývoje.⁶

Tyto teoreticko-ideologické anticipace ve spojení s pozitivistickým metodologickým přístupem vytvářejí ze západní sociologie účelný nástroj obhajoby kapitalistického společenského řádu, exemplární příklad rafinovaného vydávání černého za bílé, subjektivního za objektivní.

Zdánlivě objektivní soubory čísel buržoazní empirické sociologie jsou ve skutečnosti částečným popisem, který právě proto, že je pouhou parcialitou pravdy, představuje vědecky neinterpretovatelný souhrn číselných ukazatelů, sloužící pouze jako základ teoretické falzifikace skutečnosti.

Je zřejmé, že futurologické orientace a sociologické přístupy soudobé západní vědy vyrůstají z téhož teoreticko-ideologického klišé, které je v přímém protikladu k principům marxisticko-leninského poznání společenského vývoje.

Marxisticko-leninská prognostika na rozdíl od futurologických spekulací soudobé buržoazní vědy není útěkem od podstatných rozporů k „přijatelnějšímu“ povrchu věcí. Na určitém stupni rozvoje socialistické společnosti vzniká z jejích reálných potřeb jako prostředek vyšší efektivity plánovacích principů v konkrétní společenské praxi.

Prognóza se stává kostrou plánu, jehož tradiční časový horizont překračuje. Prognostická činnost klade požadavky na úplnější a ucelenější poznání přítomné skuteč-

⁵ Člověk je chápán jako člověk volného času a spotřeby. Tato novodobá verze chleba a her je libivou demagogií ideologie spotřeby, jejíž katastrofální důsledky se stávají v soudobém kapitalismu stále patrnější.

⁶ Buržoazní sociologie je útěkem do mimoekonomické oblasti, která je příznivější pro zastření diferencí kapitalistického a socialistického společenského uspořádání. Souhrn sociálních vztahů je totiž

pro buržoazní sociologii něčím zcela odlišným od základních vztahů kapitalistického výrobního způsobu.

Koncept buržoazního sociologického myšlení, kategorie sociální stratifikace a sociální mobility jsou téměř výhradně postaveny na „důsledkových faktech“ výrobní základny. Sociální oblast společenské reality je ztotožněna s procesy spotřeby, věčné a informační kultury, s životem ve volném čase apod.

nosti, aby se stala podkladem optimalizace jejího dalšího vědomého utváření. Je zároveň nadstavbou, ale i základnou plánu. Je extrapolací do budoucna, ale vytváří i kritérium pro posuzování parametrů přítomnosti.

Je bytostně svázána s komplexním přístupem ke společenské skutečnosti: je sociální předpovědí vyrůstající na bázi sociálního plánu. Je předurčena k tomu, aby se stala věcným a průkazným vyjádřením socialistické budoucnosti vývoje společnosti soudobého světa.

Časový rozměr ekonomického, resp. sociálního plánu či prognózy je úzce vázán jejím obsahem. Plán a prognóza jsou konkrétním programem sociálního vývoje. Jsou výsledkem dosaženého stupně sociálního, resp. ekonomického rozvoje i dosaženého stupně jeho poznání.

Obecně je možno říci, že jakékoli tvrzení o budoucnosti je funkcí jednak dané přítomnosti, dané reflexe této přítomnosti a konečně úrovně metodologické fundamentace daného poznávacího procesu. Označíme-li formálně tvrzení o budoucnosti symbolem F, charakteristiku přítomné etapy P, stupeň reflexe této přítomnosti symbolem R a úroveň fundamentace této procedury jako M, platí vztah

$$M \rightarrow (P \rightarrow \& R) \rightarrow (F)$$

nebo také

$$F = f(P, R, M).$$

Uvedené vztahy vyjadřují pouze nejobecnější charakteristiku dané procedury: nicméně lze z nich vyčíst, že veškeré vlastnosti dále získané o souhrnu poznatků R, resp. M, ovlivňují vlastnosti souhrnu poznatků F. Rozsah R a úroveň M určují rozsah a pravděpodobnost F. Čím bližší bude budoucnost, již se týká F, tím — při stejných R a M — bude toto F rozsáhlejší a pravděpodobnější.

Klademe-li na F určité podmínky týkající se jeho rozsahu a pravděpodobnosti, pak získáme určitou časovou hranici, která může být nazvána kritickou hranicí daných a priori formulovaných podmínek na F. Je přirozené, že „zvyšováním úrovně“ R a M se kritická hranice daných podmínek na F prodlužuje apod. Je tedy zřejmé, že i při takto zjednodušujícím po-

hledu na uvedený problém se ukazuje celá síť vzájemných vztahů mezi charakteristikami minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Předpokládáme-li, že P, R, M, F se týkají ekonomické sféry dané společnosti, pak lze říci, že kritickou hranicí podmínky, aby F představoval součást národohospodářského plánu, je v současné historické situaci období zhruba pěti let. Zcela přirozeně vzniká otázka, jak se modifikuje tato kritická hranice plánu v případě, že P, R, M, F se týkají sociálního systému. Lze však oprávněně očekávat, že tato hranice se snižuje, neboť v souladu s tím, jak byla výše pojata relace ekonomické a sociální oblasti společnosti a jejího vývoje, plyne, že jakékoli tvrzení o ekonomické sféře je předmětem příčinného a důsledkového rozšíření v rámci sociálního celku.

Z obecného hlediska se prognóza od plánu odlišuje svou kritickou časovou hranicí: je totiž chudší a rámcovější výpovědí o budoucnu než plán. Její specifikace není v praxi propracována doposud s takovou důkladností, jako je tomu v případě plánu. Proto se časový horizont prognóz pohybuje v různých úrovních: zpravidla se soustředí do hranic deseti až padesáti let. Tento kvantitativní rozdíl je přirozeně spojen i s kvalitativními odlišnostmi od plánovací procedury: vyžaduje globálnější přístup, schopnost uměřené generalizace a hierarchizace fenoménů společenské skutečnosti a jejich podstat. Aplikace prognostických procedur je v socialistické společnosti výrazem její „vědomé homeostatickosti“; prognóza je totiž na jedné straně časovou a obsahovou extenzí plánu, na druhé straně je prostředkem vědecké argumentace plánu; posiluje tedy významné úlohu plánu v životě společnosti.

Prognózy vývoje sociálních sil, sociálních prostředků a sociálních vztahů (v nichž implicitně jako součásti figurují demografické predikce, potřebnostní a axiologické předpovědi, previze dynamiky sociální struktury, životního způsobu, hmotně-kulturní báze — jakož i veškerých ekonomických výrobních sil, prostředků a vztahů.⁷

Jednou ze základních celistvých charakteristik sociální prognózy a plánu je kategorie tzv. sociálního růstu, která je svým

⁷ Pochopitelně i v rámci ekonomické sféry je možno vytvářet prognózy. Jejich vztah k sociálním prognózám je analogický vztahu ekonomického a

sociálního plánu, nicméně však ekonomická prognóza prohlubuje dialektický poměr sociální prognózy a ekonomického plánu.

obsahem dialektické spjata s kategorií ekonomického růstu.

Jestliže ekonomický růst měříme tradičními fondy, vědeckotechnickým potenciálem (produktivitou práce, vybaveností, základními fondy, vědeckotechnickým potenciálem atd.), pak kategorie sociálního růstu vyžaduje širší hranice svých ukazatelů, posilujících rozvoj sociálních sil a sociálních vztahů.⁸

Základem sociálního růstu je jeho ekonomické jádro; proto postižení charakteristik sociálního růstu začíná v ekonomické sféře. Zde jsou také založeny základní prostředky pro empirické indikace sociálního růstu.⁹

Na druhé straně však kategorie sociálního růstu je bytostně vázána na typicky společenské produkty, tj. člověka, kolektivy, skupiny, vrstvy, třídy. V ukazatelích těchto kategorií spočívá základní prostředek postižení sociálního růstu jako kategorie, která ve své celistvosti chápe ekonomický růst jako prostředek svého vlastního uskutečňování.¹⁰

Naplnění těchto požadavků jak ve sféře poznání, tak ve společenské praxi samé představuje základní smysl sociálně plánovací a prognostické činnosti, který je hluboce vázán na socialistickou kvalitu společenského vývoje.

Резюме

Харват Ф.: Принципы планируемости в социальной сфере: прогноз как составная часть социального последования

⁸ Poznamenejme, že nelze v této souvislosti přejít bez komentáře nejrůznější koncepce tzv. růstových teorií buržoazní ekonomie, které se v podstatě snaží ztotožnit hospodářskou základnu s komplexem výrobních sil a rozvoj ekonomiky s rozvojem jejich sil bez ohledu na výrobní vztahy určující charakter způsobu, v němž k tomuto rozvoji (růstu) dochází. Marxisticko-leninský přístup k problematice ekonomického růstu v sobě bezpodmínečně zahrnuje jak složku rozvoje výrobních sil, tak složku rozvoje, vyvrátění výrobních vztahů. Jinými slovy: ekonomický růst obsahuje jak momenty růstu rozvoje výrobních sil, tak momenty (lze-li to tak říci) růstu výrobních vztahů. Kategorie růstu by tedy bylo nesprávně svazovat výhradně — a právě tak to činí buržoazní ekonomická teorie — s kvantitativními ukazateli výrobních sil. Tím pochopitelně vzniká závazný problém ukazatelů rozvoje, vyvrátění, a tedy v tomto smyslu růstu výrobních vztahů, který však je neoddelitelnou součástí skutečně pravdivého obsahu kategorie ekonomického růstu. Bylo by však hlubokým omylem považovat gnoseologické, historicky podmíněné překážky za „ontologickou neměnnost“.

Stejně jednostranný přístup ke kategorií růstu v případě jeho celistvého sociálního významu bychom realizovali jeho ztotožňováním s rozvojem, růstem sociálních sil. Takovou situaci si lze představit, kdybychom za základ ůvah o sociálním růstu vzali pouze stratifikační ukazatele dané společností, po-

Statya zatragivaya problematiku otnosheniya ekonomicheskogo i sotsialnogo planov i ego sotsialnogo kharaktera: ona daet formulirovku logike priema pri osushchestvlenii sistematskoy sotsialno-planirovочноy deyatelnosti kak protsess rasshireniya ekonomicheskogo plana.

Vnimaniye udelyaetsya takzhe nekotorym obshim i metodologicheskimi voprosam otnosheniya plana i prognoza, a imenno kak v ekonomicheskoy i sotsialnoy sferakh, tak i v ikh vzaimovozdeystvii.

Korotko kriticheski kommentiruetsya oblast burzhuaznoy futurologii i sravniivaetsya s sistematskoy prognosticheskoy deyatelnostyu v usloviyakh sotsialisticheskogo obshchestvennogo ustroystva.

Summary

Charvát F.: Principle of Systematic Planning in the Social Sphere: Prognosis as Part of Sociological Research

The paper deals with problems of the relation between economic and social plans and its dialectical nature: it formulates the logics of the procedure connected with realizing the systematic social-planning activities as a process of extending the economic plan.

Attention is also paid to some general and methodological issues of the relation between plan and prognosis both in the economic and social spheres and in their interaction.

The area of bourgeois futurology is subjected to concise comments and criticism, and compared with the systematic prognostical activity under the conditions of the socialist social arrangement.

stihující bezprostředně pouhý výsek sil společenského rozvoje.

⁹ Jak jsme se již v krátkosti zmínili při výkladu problematiky sociálních ukazatelů, skýtá právě ekonomická sféra, onen základ společenské kvantity, hodnoty, ceny, všeobecný ekvivalent, s jehož pomocí lze měřit nejen momenty výrobních procesů, ale i zprostředkovaně momenty sociálních procesů. I když jsme si vědomi historické podmíněnosti těchto procesů společenských kvantit a zároveň skutečnosti, že ne všechny momenty sociálních procesů lze zprostředkovaně měřit ekonomickými ukazateli, bude tato možnost plného využití ekonomických kalkulací v sociální sféře hrát v budoucím řízení celku společenských procesů jistě nezanedbatelnou roli.

¹⁰ Řečeno názorněji: jistě lze od „ekonomické“ produktivity práce přejít k jejímu sociálnímu rozšíření, tj. klást si otázku, nakolik produktivně daná práce méně svého tvůrce, nakolik daný ekonomický výkon přispívá k přetváření svého subjektu, avšak pravou sociální podobu získávají naše ůvahy, budou-li si klást otázky produktivity sociální práce, produktivity procesů utváření člověka, pracovního kolektivu, skupiny, třídy a celé společnosti. Zde se pak v plné podobě zobrazí dialektika produktivity práce a produktivity sociální práce jako jeden z projevů složité dialektiky „ekonomického“ a „sociálního“.